

## معرفی و نسخه خطی اصول الایمان و بررسی مطالب آن

صائمه اعجاز\*

چکیده:

هدف این مقاله معرفی يك نسخه خطی به نام "اصول الایمان" هست. این دست نوشته تك و تنها به شماره ۱۱۲ در گنجینه آزاد مولانا محمد حسین آزاد، كتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور نگهداری شود. تاریخ كتابت آن ۱۷ ماه ذی الحجه ۱۲۶۱ هـ. ق است. كاتب در ترقیمه مختصرش، اسم خودش را نوشته است. این دست نوشته به خط نستعلیق معمولی كتاب شده است. عنوانهایش شگرف است. بعضی از برگهای اواخر نسخه ۳۷ برگ شاید بر اثر تجلید غیر دقیق آسیب دیده و در نتیجه بیشتر كلمات افتاده است. موضوع این نسخه "اصول الایمان" محبت اهل بیت علیهم السلام و بیان تفضیل ان بزرگان است. مولف این دست نوشته محمد سالم دهلوی است كه مردی فاضل و شاعر بود. و خانواده اش هم عالم و فاضل بود. بسیاری از خانواده اش در زمینه تصوف و عرفان به ویژه در حدیث كتابهای گرانها تخلیق كردند. بدون محبت این بزرگان در دنیا و آخرت فلاح ممكن نیست. ولی متأسفانه این عقیدت و محبت مثل عقیده های دیگر هم متنازع ساخته شده است. شیعه و سنی درباره تفضیل حضرت علی و خانواده اش نظرات متفاوت دارند. ولی در هر زمان علمای شیعه و سنی سعی كردند كه تفضیل حضرت علی و خانواده اش را پیش مردم بیان كنند تا اشتباهات رفع شوند و تفرقه و انتشار راه نیابد. در این كتاب محمد سالم دهلوی همین موضوع محبت و فضیلت اهل البیت را مورد بحث قرار داده است. و عقیده سنی ها را ارائه داده است و

---

\* دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

چنانکه از نام کتاب هویداست که او محبت نبی و خانواده اش را اصول الایمان قرار داده است. در این مقاله سعی کرده شده است که درباره پایه بزرگان مؤلف و خانواده اش را بیان کرده شود و با محتوای پرارزش نسخه مذکور آشنایی پیدا کرده شود که در تفضیل حضرت محمد ﷺ و خانواده اش است که مدار ایمان ما است.

**واژه های کلیدی:** تفضیل حضرت محمد ﷺ، عشق رسول و خانواده شان، تفضیل اهل البیت، اصول الایمان، سیرت اهل البیت. قرن سیزدهم. تفسیر قرآن، حدیث رسول ﷺ. اهل سنت.

تفضیل حضرت امیر المومنین علی بن ابی طالب کرم الله وجهه و محبت اهل بیت ﷺ از مسائل مهم دینی و عقیدتی محسوب می شود اغلب اهل سنت و جماعت و به خصوص کسانی که به عرفان گرایشی دارند، دارای همین عقیده هستند. علمای صاحب تحقیق اهل سنت در مورد این مسئله اهمیت بزرگی قایل اند و اعتقاد به فضیلت علی و عشق به خانواده حضرت رسول اکرم ﷺ را به سبب آزادی و رستگاری دو جهان پندارند. این مسئله در سرزمین شبه قاره هم مطرح بوده است و دانشمندان اهل سنت همواره درباره این موضوع به تحقیق و تالیف می پرداخته اند.

کتاب مورد نظر اصول الایمان نیز یکی از کتابهای مهم و ارزنده ای است که توسط یکی از عالمان به نام اهل سنت نگاشته شده است. پیش از این که درباره کتاب و محتویات و سبک نگارش آن نوشته شود، اینک به معرفی مؤلف و خدمات علمی و عرفانی و ادبی نیاکان وی می پردازیم.

مؤلف اصول الایمان خودش را چنین معرفی کرده است "---- محمد سالم دهلوی البخاری ابن سند المحدثین محمد سلام الله بن شیخ الاسلام حافظ فخر

الدین بن محب الله بن نور الله بن نور الحق (بن شیخ عبدالحق محدث دهلوی)  
(اصول الایمان محمد سالم دهلوی) (دست نوشته) گنجینه مولانا محمد  
حسین آزاد کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، به شماره: گ ا ب)

### خانواده مؤلف

خانواده مؤلف یکی از خانواده های بسیار معروف و محترم شبه قاره به  
شمار می رود. همه نیاکان وی در علم و عرفان و تحقیق و تالیف سرآمد روزگار  
خویش بوده اند و در دوره تیموریان هند خیلی اشتهار داشته اند. حالا به معرفی  
بعضی از آنها می پردازیم:

### شیخ محدث دهلوی

جد پنجم مؤلف شیخ عبدالحق محدث دهلوی (۹۵۸-۱۰۵۲ هـ. ق) از  
مهمترین عالمان و عارفان و نویسندگان زمان خویش بوده است. محمد سالم  
دهلوی نسبش را چنین نوشته است: ”----- بن شیخ سیف الدین بن شیخ سعد الله بن  
شیخ فیروز شهید بن ملک موسی بن معز الدین آقا محمد الترمذی  
البخاری-----“ (اصول الایمان، دست نوشته)، گ ب

سپس می نویسد که مسکن شیخ محدث دهلوی دهلوی، اصل او از بخارا  
نسب وی ترک، مذهب وی حنفی، مشرب وی عرفان و طریقه وی قادری است. (همان، گ، ۲ الف) از نوشته مؤلف چنین بر می آید که مردم عامه خانواده وی را از  
سادات بخارا می پنداشتند. و آنچه مشهور می کنند که او از سادات اند، غلط  
است. (همان، گ، ۲ الف).

شیخ محدث دهلوی مؤرخ، عارف و شاعر بزرگ فارسی و عربی بود. در

نویسندگی چیره دست بود. شمار تالیفات او تا ۱۲۰ مجلد می رسد. ( دانشنامه ادب فارسی، ادب فارسی در شبه قاره، به سرپرستی حسن انوشه، ص ۱۰۰۴) که همه علوم و فنون متداول اسلامی را در بر می گیرد. مهمترین آثار او عبارت اند از:

۱- اخبار الاختیار: در احوال مشایخ صوفیه هند به زبان فارسی.

۲- اسماء الرجال والرواة فی شرح المشکوٰۃ: در حدیث.

۳- تنبیه العارف: در تصوّف

۴- بناء المرفوع: در منطق

۵- تکمیل الایمان: در محبت اهل بیت به فارسی

۶- تاریخ حقّی: تاریخ عمومی هند به فارسی

۷- جامع البرکات: شرح مشکات

۸- جذب القلوب الی ديار المحبوب: در تاریخ مدینه به فارسی

۹- ذکر الملوك فی اخبار سلاطین الهند: تاریخ

۱۰- رساله فی اقسام الحدیث: حدیث

۱۱- زاد المتقین: در مقامات مشایخ صوفیه

۱۲- زبدة الآثار: در مناقب شیخ عبد القادر گیلانی سر سلسله قادریه

۱۳- مدارج النبوت: در سیرت حضرت رسالت مآب به فارسی

۱۴- مرج البحرين: در جمع میان شریعت و طریقت

۱۵- نکات العشق والمحبة: در عرفان

۱۶- فتح المنان فی مذهب نعمان: در فقه حنفی

۱۷- دیوان شعر

۱۸- منتخب مثنوی معنوی

۱۹- رساله فی اسرار الصلاة

۲۰- حسن الاشعار فی جمع الاشعار

شیخ عبدالحق محدث دهلوی مرید شیخ موسیٰ بن حامد حسنی اچی قادری بود-

شیخ نور الحق مشرقی دهلوی:

فرزند شیخ عبدالحق محدث دهلوی، نور محمد نام داشت و به نور الحق

(۹۸۱-----۱۰۷۳ هـ ق) معروف بود- به فارسی شعر هم می سرود و

”مشرقی“ تخلص می کرد- او نیز دانشمند دینی، صوفی نقشبندی، شاعر و نویسنده

فارسی وقاضی اکبر آباد بود- مرید خواجه محمد معصوم سرهندی فرزند شیخ

احمد مجدد الف ثانی بود- شاگرد و جانشین پدرش نیز بود- مهمترین آثار او به

شرح زیر اند:

۱- نور العین: شرح فارسی قران السعدین امیر خسرو دهلوی

۲- تیسر القاری: شرح صحیح بخاری در شش جلد، به فارسی

۳- زبدة التواریخ: تاریخ عمومی هند به فارسی

۴- ترجمه و شرح شمایل النبی ترمذی

۵- حاشیه بر شرح هداية الحکمة

۶- تعلیقات بر شرح المطالع

۷- احوال امیر عطاء الله جعفری وزیر شیر شاه سوری

برای آگاهی بیشتر رجوع شود به:

الف- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، ج ۲، ص ۸۰۹، ۸۰۱، ج ۳، ص ۵۰۴

ب- تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان، دکتر آفتاب اصغر، لاهور، ص

۲-----۱۹۰

ج- تذکره علمای هند، ص ۲۴۶

د- ذکر جمیع اولیای دهلی، حبیب الله، ص ۹۰

ه- مقالات مولوی محمد شفیع، جلد ۲، ص ۱۹۰

و- نزہة الخواطر، جلد ۵، ص ۴۳۷

پدر بزرگ مؤلف:

پدر بزرگ مؤلف، شیخ حافظ فخر الدین دهلوی نیز دانشمند دینی و نویسنده فارسی در قرن دوازدهم هجری بوده است. وی به حبیب و فقه علاقه بیشتری داشت و به تالیف و تدریس روزگار می گذراند. (دانشنامه ادب فارسی، ج ۴/۳، ص ۱۹۳۶).  
آثاری چند از او به جا مانده است:

۱- شرح صحیح مسلم به فارسی: این شرح در اصل نوشته شیخ محب الله پدر شیخ فخرالدین بوده که فخرالدین به شرح و ویرایش آن پرداخت.

۲- شرح حصن حصین

۳- ترجمه و شرح فارسی عین العلم (Nabi Dictionary of Indo-Persian Literature,

Hadi, New Delhi, 1995, p 168

(A History of sufism in India, S.Arthar Abbas Rizvi vol-1, p. 16--7.)

پدر مؤلف:

پدر مؤلف، شیخ سلام الله (۱۱۶۹-۱۲۳۳ هـ ق) از محدثان بزرگ زمان خود و نویسنده زبان فارسی بود. وی علوم متداول را نزد پدر خود فرا گرفت و از او سند اجازه حدیث و اجتهاد گرفت و مثل نیاکان خود به تدریس و تالیف

مشغول شد. در زمان نواب فیض اللہ خان (درگذشته ۱۲۰۸)، فرمانروای رامپور، از دهلی به رامپور رفت و در مدرسه آن شهر به تدریس پرداخت. به همین سبب به نام شیخ سلام اللہ رامپوری معروف گشت. (دانشنامه ادب فارسی، ج ۴/۲، ص ۱۰ --- ۱۴۰۹).

مؤلف پدرش را "سند المحدثین" (اصول الایمان، لگ اب) نوشته است که خود دلیلی است محکم بر تبخروی در علم حدیث. بیشتر آثارش نیز درباره حدیث است.

شیخ سلام اللہ رامپوری نیز دارای آثاری مهم است:

- ۱- ترجمه شمائل النبی ترمذی به فارسی
  - ۲- ترجمه صحیح بخاری به فارسی
  - ۳- رساله اصول حدیث به عربی
  - ۴- کمالین، حاشیه جلالین
  - ۵- محلی در شرح موطا
  - ۶- خلاصة المنقلب به فارسی - رجوع شود به:
- الف- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، ۲۹۸/۳، ص ۳۱۵
- ب- تذکره علمای هند، ص ۷۶
- ج- فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، ج ۱۰، ص ۱۹۳، ج ۱۱، ص ۸۰۸
- د- فهرستواره کتابهای فارسی، احمد منزوی، ص ۱۰۹۰، ۱۷۰۲، ۲۱۲۷
- ه- نزہة الخواطر، جلد ۷، ص ۶----- ۲۰۵

اعضای دیگر این خانواده بزرگ علمی و عرفانی نیز در دوره های مختلف از اهمیت و شهرت والایی برخوردار بوده اند. در لا به لای کتاب های تاریخی و تذکره ها اسامی آنان به چشم می خورد.

### مؤلف:

درباره مؤلف کتاب اطلاعاتی زیادی در دست نیست. متن کتاب نیز در این مورد کمک نمی کند. آنچه از نوشته او بر می آید، این است که وی دانشمند فاضل و شاعر بوده است. حتما دانشهای رایج را از محضر پدر بزرگوارش فرا گرفته بود. تمایل وی مثل همه نیا کانش به حدیث و سیرت چشمگیر است. مانند اجدادش سخت شیفته اهل بیت اطهار بود. طبع شعری نیز داشت. نمونه های شعری در کتابش موجود است. شعری از انسجام و استحکام هنری بهره شایانی ندارد و او را نمی شود از شاعران طراز اول قرار داد. سبک و نگارش اثر وی رنگ مدرسه ای دارد که نشانگر درس و تدریس وی است.

مؤلف در اواخر قرن دوازدهم هجری در دهلی به دنیا آمد و در سال ۱۲۶۱ هجری قمری در آنجا درگذشت. چون کاتب نسخه منحصر به فرد اصول الایمان، در ترقیمه مورخ ۱۷ ذی الحجه ۱۲۶۱ هجری قمری را چنین می نویسد: ”مولوی محمد سالم سلمه الله تعالی بالهدایت والارشاد“ [اصول الایمان، گ ۳۸ الف] به گفته مؤلف وی به زیارت حضرت رسول اکرم ﷺ مشرف شده بود. [همان، گ ۶ الف]

### موضوع کتاب اصول الایمان:

درباره موضوع کتاب، در دیباچه اش چنین آمده است. ”در بیان حب ا لنبی و اهل بینه-----“ [همان، گ ۲ ب]

مطالب کتاب به پنج فصل قسمت شده است، به ترتیب زیر:

۱- فصل اول

در بیان محبت حضرت سرور کائنات ﷺ

۲- فصل دوم:

در محبت اهل بیت و فضایل ایشان

۳- فصل سوم:

در فضیلت محبت علی کرم الله وجهه

فصل چهارم:

در فضیلت سیده النساء فاطمة الزهراء

فصل پنجم:

در بیان محبت و فضایل حضرت امام حسن و امام حسین

خاتمه:

در بیان تعظیم سادات عظام

سبب تالیف:

مؤلف در دیباچه کتاب می نویسد:

”-----چون این امر نزد اهل اسلام از نهایت وضوح احتیاج انشراح نداشت،  
لهذا به وجه اجمال نبذی از فضایل اهل بیت ایراد یافته تا این احقر نیز در سعادت  
شريك جملۀ مؤلفان فضایل اهل بیت باشد و در زمرۀ خدام محشور شود-----“

[همان، گ ۲ ب]

و در جایی دیگر می گوید:

”----- همه اهل بیت را معظم دانید و در حق ایشان متابع عوام اهل سنت نباشید، چه نسبت دروغ ها که در حق اهل بیت بسته اند ایشان را یعنی عوام اهل سنت و جماعت چنانکه حق ایشان است تعظیم نمی کنند و پندارند که امام اعظم ابو حنیفه و امام شافعی----- از ایشان بزرگترین بودند-----“ [همان، لک ۲ الف]

مآخذ:

متناصول الایمان مجمل و در عین حال مستند و موثق است. مؤلف از کتابهای مهم و معتبر اهل سنت و جماعت استفاده کرده است. در دیباچه کتاب اسامی مآخذ آن نوشته شده است مانند صواعق محرقه ابن حجر مکی، و تفسیر المنثور علامه جلال الدین سیوطی، مدارج النبوت و تکمیل الایمان و تحقیق الاشارة و جامع البرکات شیخ عبدالحق دهلوی، شرح جامع صغیر شیخ عبد الرؤف منادی، ذخائر عقبی شیخ محب بتری. [همان، لک ۲ الف]

در متن کتاب نیز به بعضی از مآخذ اشاره شده است از جمله صحیح بخاری، ترمذی، شرح شفای خفاجی، شرح هدایه ابن همام، تفسیر کبیر رازی، تفسیر کبیر رازی، اسماء الرجال محدث دهلوی، فتوحات کلیه ابن عربی، رساله شیخ ابن منصور، شرف النبوت ابو سعید، شرح مسلم مولانا عبد العلی، فتح القدر، خصایص الکبریٰ سیوطی و اخبار الاختیار محدث دهلوی-----

دقتی که مؤلف در ضبط دقیق مآخذ به خرج داده است، حاکی روش علمی و تحقیقی وی است که از چندین نسل به او ارث رسیده بود.

سبک نگارش اصول الایمان:

سبک نگارش اصول الایمان ساده و روان - مؤلف از آیات و احادیث و عبارات و ابیات استفاده سرشاری کرده و ترجمه

فارسی آنها نیز نوشته است - گاهی به ترجمه لفظی می پردازد و گاهی به بیان لب مطلب بسنده می کند

به عنوان مثال:

چنانکه فرموده رسول ﷺ را نقل می کند: "لایومن احدکم حتی اکون احب الیه من والده و ولده و الناس اجمعین اخرجہ" - الشیخان، عن انس - یعنی ایمان نمی آرد یکی از شما تا آنکه باشم من دوست تر نزد وی از پدر و پسر و از همه مردمان -

- بدین دلیل نثر وی کاملاً یکدست و فراز و فرودهایی دارد که به شیوه نگارش مؤلف لطمه می زند -

در متن، اشعار فارسی نیز فراوان آمده است که عمده آنها از خود مؤلف است - گاهی منظور ابیات را عیناً به نثر می آورد و گاهی بالعکس که زیاد خوشایند نیست - به عنوان مثال:

محمد ﷺ سید الکونین و الثقلین

والفریقین من عرب و من عجم

از متن هویدا می شود که مؤلف در صنف رباعی هم چیره دست بود - در لا به لای متن این نسخه در توصیف رسول ﷺ و خانواده اش از این صنف استفاده کرده است -

به عنوان مثال:

هم حسن و جمال بی نهایت داری

هم جو رو کرم به حد غایت داری

هم حسن تر است نیز احسان

محبوب تویی که هر دو آیت داری

خودش مفهوم این بیت به نثر روان فارسی بیان می کند: ”محمد ﷺ سردار هر دو جهان و دو گروه از جن و انس از عرب و عجم است.“

عمده ایات مؤلف نیز به اصطلاح ”سست“ است. نواقص و کاستیهایی از جمله متحرک کردن ساکن و بالعکس نیز در ابیاتش دیده می شود. با وجود این کاستیها این کتاب امتزاج خوبی نظم و نثر است. با این همه مطالب معتبر و ارزنده کتاب، اهمیت آن را حفظ می کند.

به عنوان مثال:

ثنای محمد که خیر البشر

نبوده، نباشد کسی تا حشر

اگرچه مولف شاعر بود ولی اینجوری حس می شود که در این هنر زیاد چیره دست نبود، لذا در نظم معایب شعری هم دیده می شود.

در کلمه ”حشر“ شین ساکن است. در صورتی که در اینجا متحرک آمده است. این از معایب شعری است.

همانطوری در این بیت کلمه ”امن“ را متحرک الاوسط آورده است.

به حق بتول و حسین و حسن

بداری مرا با امان و امن

افزون بر آن در نقل کردن بیت هم اشتباه رفته شده است۔

به عنوان مثال:

علی ز بعد محمد ز هر که هست به هست

اگر تو مومن پاکی نظر به غیر ندار

در این نسخه این بیت را مال حافظ شیرازی نوشته است ولی این بیت مال

حافظ نیست۔

وقتی ما در محتوای کتاب نگاه می اندازیم، می بینیم که هر هر واژه این کتاب نشانگر محبت و فضیلت محمد ﷺ و اهل البیت علیه السلام هست۔ مولف عقیده اهل سنت را به نحو احسن مطرح کرده است۔ و علاوه به قرآن و حدیث کتاب های اهل سنت را منبع و مأخذ خود قرار داده است۔

کتاب شناسی و منابع:

- ،شیخ محمد اکرام، ۱۹۹۰م، آب کوثر، لاهور
- احمد، ظهور الدین، ۱۹۶۴م، پاکستان میں فارسی ادب، جلد یکم، لاهور
- صفاء، ذبیح الله، ۱۳۷۱ش، تاریخ ادبیات در ایران، جلد پنجم، تهران
- محمود، فیاض، ۱۹۸۱م، تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، جلد دوم، لاهور
- دکتر آفتاب اصغر، ۱۳۶۴ش، تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان، لاهور
- رحمان علی، ۱۹۱۴م، تذکره علمای هند، لکهنو
- رضوی، مولانا عبد المجتبی، ۱۹۸۹م، تذکره مشایخ قادریه رضویه، بنارس
- به سرپرستی انوشه، حسن، ۱۳۸۰ش، دانشنامه ادب فارسی، در شبه قاره، تهران،

جلد چهارم، بخش دوم

- حبیب الله، ۱۹۸۸ م، ذکر جمیع اولیای دهلی، دهلی
- شیخ محمد اکرام، ۱۹۷۰ م، رود کوثر، لاهور
- احمد منزوی، فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، تهران
- کحاله، عمر رضا، ۱۹۰ م، معجم المؤلفین، بیروت ۱۳ - احمد منزوی، ۱۳۷۶ ش، فهرستواره کتابهای فارسی، تهران
- مرتب ربانی، احمد، ۱۹۸۲ م مقالات مولوی محمد شفیع، لاهور
- عبدالحسنی، ۱۹۶۲ م، نزهة الخواطر، حیدرآباد دکن
- سبحانی، دکتر توفیق، ۱۳۷۷ ش، نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران
- پاشا، اسماعیل، بغدادی، ۱۹۸۲ م، هدیه العارفین ذیل کشف الظنون، بیروت
- Nabi Hadi, 1995, Dictionary of Indo-persian Literature, New Delhi,
- S-Arthar Abbas Rizvi, 1986, A History of Sufism in India,, New dehli



۱۹۲ صائمه اعجاز/معرفی و نسخه خطی اصول الایمان و بررسی مطالب آن

صفحه، شماره ۲۰۲۲۰۲۰ میلادی ۱۹۳



سپینه، شماره ۲۰۲۲، ۲۰ میلادی ۱۹۵

۱۹۶ صائمه اعجاز/معرفی و نسخه خطی اصول الایمان و بررسی مطالب آن



۱۹۸ صائمه اعجاز/معرفی و نسخه خطی اصول الایمان و بررسی مطالب آن